

ДОХРИСТІЯНСЬКОЇ РЕЛІГІЇ СЛОВ'ЯН

Давно вже стала постулатом теза про мову як про дзеркало культури, сховище артефактів відношень і світогляду тих часів, коли ще не існувало писемної традиції, спираючись на яку зараз можна приблизно окреслити тільки те, яким бачили навколишній світ народи в історичну добу свого розвитку. Найдавніший (дописемний) період історії етносу, його світосприйняття багато в чому реконструюється завдяки даним палеолінгвістики, зокрема – етимології, одним із завдань якої є висвітлення глоттогенезу і реконструкція на мовному матеріалі історії етносів. Особливо актуальним це завдання є стосовно слов'ян-

ської етно-лінгвістичної проблематики, оскільки лишається темним занадто тривалий відрізок історії слов'ян, що досить пізно одержали можливість писемної передачі і збереження інформації. У пропонуваній увазі читачів розвідці на прикладі етимологічного аналізу архаїчної лексики (досить прозорої структури, проте не менш цікавої) діалектів однієї зі слов'янських мов (української) здійснюється реконструкція мовних (лексичних) елементів праслов'янської язичницької релігії як ілюстрація законсервованої в словнику культурологічної інформації.

Християнство прийшло до слов'ян, що мали свій пантеон богів, обряди, забобони, про які вже чимало написано. Воно нашарувалось на місцеві традиції, певною мірою знищивши їх, а багато в чому й зрісши з ними. Проте принаймні до початку двадцятого століття, як свідчить мовний матеріал, у віруваннях народів Славії ще зберігалась певна кількість понять, які випадали з культурного кола християнства, будучи відлунням набагато давнішої релігії. Достатньо подивитись на ряд назв дрібних міфічних істот, щоб переконатись в тому, що тут йдеться про реалії, котрих християнство не мало.

Зафіксоване в діалектах Закарпаття (останнє дуже показово, оскільки це архаїчний ареал, що зберігає значну кількість реліктових понять) слово *вумітка* 'за народними повір'ями, примара, що примушує переносити себе від села до села' [Грінченко 1907: 1, 171] репрезентує псл. **vumetъka* – похідне на *-ъka* від дієслова **metati(se)* (:укр. *метáтися* 'кидатися, метатися' [ЕССЯ 1992: 18, 115]). Цей образ відтворює якийсь старий місцевий персонаж демонологічного ряду, котрий цілком відповідає типам дрібних міфічних створінь типу *водяника, лісовика, кікімори* чи російського *лешого*, властивих язичництву.

Значно трансформована семантика закарпатського же діалектизма *гáдра* 'баба-яга' [Грінченко 1907: 1, 264] вказує на пізніше переосмислення більш архаїчного образу якоїсь демонічної істоти внаслідок забуття носіями слова його первісної форми. З лінгвістичного погляду *гáдра* – рефлекс псл. **adъra*, що є десубстантивом, утвореним долученням префікса *a⁻¹* до імені **dъra ~ *dъrati, *derq* або **derti, *dъrq* 'дерти, роздирати'. Паралель з іншим (кількісним) ступенем кореневого вокалізму реперезентують ярославські говори російської мови, котрі зберігають **aderъ* (: *адер* 'злий дух' [ЯОС 1981: 1, 20]), якщо це не вторинний фонетичний варіант зі зміною *o > a* в ненаголошеній позиції стосовно лексеми типу *одёр* (його звуковий різновид – *адёр*) 'т. с.' [ЯОС 1988: 7, 34] < **o(b)derъ*, співвідносний із префіксальними формами дієслова **derti*. Але в обох випадках мотивація назви ґрунтувалась на семантичному переході 'той, хто роздирає' > 'зла надприродна істота'. Початкове *r-* в українському слові є пізньою протезою – явищем, досить поширеним у слов'янському діалектному середовищі, пор., наприклад, вживання укр. діал. *гарáп* поряд із первісною формою *арáп* 'араб; людина зі смаглявим кольором обличчя' [Грінченко 1907: 1, 264].

Укр. діал. *довгомуд* 'казкова істота (за однією казкою – напівзвір, напівлюдина, за іншою – тхір)' [Грінченко 1907: 1, 402] сягає псл. **dǫlgomudъ*, утвореного поєднанням основ слів **dǫlgъ(jь)* 'довгий' та **mudъ ~ *muditi* (: схв. стар. рідк. *muditi* 'баритися, гаятися', д.-рус. *мудити* 'баритися' [ЕССЯ 1994: 20, 167-168], якщо не йдеться про збереження псл. **dǫlgomodъ* із другою частиною **modъ* 'testiculus'). Розглянуте утворення цікаве тим, що вказує на колишнє існування в частині праслов'янських діалектів, що згодом стали основою української мови, дієслова **muditi*, яке, вочевидь, було досить рано ними втрачене (в усякому разі, в ЕССЯ українські та білоруські рефлексії псл. **muditi* відсутні).

Зафіксовані на території карпатського ареалу укр. *цезун* 'різновид злого духу' [Грінченко 1909: 4, 524] та *цезник* 'тип лісового духу' (слово згадується М.М.Коцюбинським в повісті "Тіні забутих предків") вказують на псл. **jъčezunъ / *jъčeznikъ ~ *jъčezati, *jъčeznqi* 'зникати, зникнути'. Тобто первісно йшлося про духа, що переховується в лісі, зникає з очей чи є невидимим для людського ока. Архаїчність дериваційного акту підтверджується давністю розриву словотвірної пари "дієслово > ім'я": сучасне *цезати* 'зникати' [Грінченко 1909: 4, 524] не зберігає семантичного зв'язку з наведеними іменниками. Отже, процес руйнування цієї пари слів як твірного та похідного мав місце досить давно.

Укр. діал. закарп. *нехар* 'нечисть, нечистота' [Лизанець 1957: 57] консервує псл. діал. **нехаръ* (архетип пропущено в ЕССЯ) – префіксальна форма від **харъ ~ *харъ(jь)* (:болг. діал. *харый* 'зіпсований', чес. *charý* 'похмурий', 'старий', діал. 'пошарпаний; поганий, кепський', рос. діал. *харо* 'сильно, дуже' [ЕССЯ 1981: 8, 21]). Тип семантичного розвитку 'щось погане, зіпсоване' > 'нечисть, нечистота' (як елемент релігійного мислення) в даному випадку нагадує приклади типу ст.-сл. скврьньни 'кепський, поганий' та скврьна 'все нечисте (із точки зору релігії), моральна нечистота', що несуть відбиток вже власне християнської моралі.

Завершує розгляд цього ряду ряду лексем закарпатський локалізм *луділо* 'магічна сила, що водить' ([Жеґуц, Піпаш 2001: 86] фактично – сила, що позбавляє розуму, волі та прагнення робити щось самостійно), котрий продовжує псл. діал. **ludilo* – похідне з формантом *-dlo* від **luditi(se)* (: схв. *лудити* 'зводити з розуму, позбавляти глузду', укр. діал. карп. *лудіти* 'приваблювати, вабити' [ЕССЯ 1990: 16, 167]).

Особливу увагу привертає табуїстична лексика. Цей розряд слів евфемістично (завуальовано) позначає реалії, котрі, за повір'ями давніх слов'ян, не можна було назвати їхніми прямими (первісними) іменами, щоб цим самим не викликати їх дію. Релігійний острах перед персоналізованою стихією, злом спричинився до того, що ці поняття передавались спеціальною, релігійно "нейтральною" лексикою, яка не називала прямо ту чи іншу міфічну істоту або силу, натомість підкреслюючи тільки її ознаку чи дію. Так, наприклад, слово **съртъ* 'чорт'

із досить пізнім міфологічним значенням в діалектах було замінено субстантивованим займенником **тѣтъ* (: гуц. *тот* 'чорт' [Шухевич 1901: 224]), котрий тільки вказував, натякав на щось, що не бажано прямо згадувати, не називаючи його (випадок, схожий із рос. діал. *ненѣш* 'чорт, біс; нечиста сила' [СОГ 1995: 7, 109]). Так само й укр. діал. *безп'я́тко* 'т. с.' [Грінченко 1907: 1, 44] < **bezpeťko* (**peťa* 'п'ятá', **peťka* 'п'ятка'; якщо префіксальна форма не пізніє утворення) тільки описувало характерні ознаки (відсутність п'яток при наявності ратиць) чорта. Цей приклад табуїзації є елементом власне християнського менталітету з його рядом евфемізмів для називання Дявола, чорта (*Лукавий, Цап* та ін.), проте сама традиція обминання імені істоти, яку не бажано згадувати, має глибші коріння.

Укр. діал. *безбѣтниця* на початку ХХ ст. вживалось тільки в складі лайливого виразу "щоб тебе безбитниця побила" [Грінченко 1907: 1, 37], будучи, певно, табуїстичною назвою блискавки. Лексема сягає псл. **bezbitnica* – префіксальний дериват від **bitnica*, що, у свою чергу, виступає похідним від **bitьnъ(jь)* < **bitь(jь)* – дієприкметник на -t- від **biti* 'бити'. Таким чином, поняття блискавки в даному випадку передавалось як 'те, що б'є не б'ючи', тобто фізично не торкаючись. Показовою є така специфічна риса лексеми, як активна лексична семантика при тому, що іменник в основі має дієприкметник пасивного стану. Це так званий функціональний медій (середній стан: пасивна форма + активне значення), представлений ще в псл. **rodjanica* (: рос. *рожаницы* 'міфічні істоти, що стережуть домашнє вогнище'), **ryjanica* (: рос. *пьяница* 'п'яничка')². Ряд подібних утворень може бути продовжений за рахунок укр. діал. зкрп. (на території Східної Словаччини) *помы́ток* 'ганчірка, що нею миють посуд; мийка', *носі́тко* 'коромисло' ([Ганудель 1977: 260, 261] тобто 'те, чим миють' і 'те, на чому (за допомогою чого) носять відра') < **pomyťkъ* (< **pomyť(jь)* < **pomyti* 'помити'), **nosі́tko* (< **nosіť(jь)* < **nositi*).

Повертаючись до українських назв блискавки, додамо, що й саме слово *блискавка* є евфемізмом по відношенню до більш давнього, реліктового праслов'янського метеорологічного терміна **mьldni*. Очевидно, слов'яни досить давно осмислили блискавку **mьldni* як один із атрибутів бога грома Перуна, тому й воно, у свою чергу, під впливом релігійної заборони вжитку в діалектах почало структурно спотворюватись, змінюючи первісний вигляд, про що свідчать його рефлексії: укр. діал. поліськ. *маладня́, малайня́, маловня́, малодня́* при діал. *мо́лнія*, ст.-укр. *мовня*, рос. діал. *молодня́, маладня́, молва́, мольовья́* [ЭССЯ 1994: 20, 221], *мала́шка, молáшка*, блр. діал. *мала́нка*³. Тут спостерігається ситуація, схожа із структурною перебудовою псл. **navъje* – назва жителів світу примар, потойбічного світу: слвн. діал. *movje* (збірн.) 'міфологічні істоти, душі нехрещених дітей в образі птахів, що літають вночі', *mavje* (поряд із первинним *navje*) 'душі нехрещених дітей', *morje* = *movje* та ін. [див.: ЭССЯ 1998: 24, 50]. Причини значних змін формального боку континуантів **navъje* ті ж самі,

що й у **mьldni*, а саме – бажання уникнути прямої згадки табуйованого поняття через спотворення його назви.

Побоювання архаїчних слов'ян вживати давню назву блискавки як ознаку божества, що володарює громом, зрозумілі ще завдяки етимологічному значенню **mьldni* (< і.-є. **mel-/mol-* 'бити, вдарити; роздрібнювати' [ЕССЯ 1994: 20, 222]), котре на той час було ще живим, актуальним у їх мовній свідомості. Справа тут навіть не в самій семантиці руйнування, а в тому, що вона відбиває руйнування, нищення, що спричиняються розгніваним божеством чи стихією. Вимовити **mьldni*, в уяві давньої людини, фактично означало розбудити невідконтрольні їй руйнівні сили. Такий висновок може бути підтверджений матеріалом інших мов, в яких назви блискавки не табувалися саме тому, що не були мотивовані часто релігійно маркованим значенням 'бити' чи 'розбивати'. Пор.: д.-гр. 'αοτραπή, 'αοτραπά 'блискавка' [ДРС 1958: I, 252], гр. 'αοτραπή, 'αοτεροπή (як секундарна перегласовка 'αοτήρ) < 'αοτήρ- + '-οπ-η, де 'αοτήρ, -έρος (пор. ще форми 'άοτρα, 'άοτρον) 'зірка' ([Frisk 1954: 170-171, 173] і це в мові етносу, що мав пантеон, очолений Зевсом-Громовержцем, володарем грому й блискавки!). Далі: вірм. *p'ayl-akn* 'блискавка' < *p'aylem* 'блистіти, сяяти', тобто буквально *p'ayl* 'блиск' і *akn* 'око' ('сяйво в очах') [Frisk 1954: 170-171], осет. діал. *ærttevagæ* 'блискавка', літер. **arv|ærttīvd* < *ærttīvd* 'блищати, блискати; сяяти' (< праіран. *āθr-dīp-* 'блискотіти вогнем') + *arv* 'небо' [Абаев 1958: 181, 71].

Завершуючи пасаж про назви блискавок, додамо, що не тільки цей тип стихії в певних умовах в різні часи обростав різноманітними забобонами. Подібний випадок зустрічаємо і з наділенням негативними рисами вогня, що також чітко відбилось у мовній семантиці, пор. вживання в деяких говорах Полісся (знову йдеться про архаїчний слов'янський ареал) виразу "на *гн'а*: воно ми'єні", буквально – 'нащо воно мені' (з редукцією початкового складу; приклад із усногоповідомлення В.П.Шульгача). Слово *вогонь* тут виступає еквівалентом чогось недоброго, що у звичайній ситуації передається іншою формулою – "начорта, набіса воно мені".

Цікавою є діалектна лексема *нав* (р.в. *нава*) 'рай', локалізована в с. Ворочеве Перечинського р-ну Закарпатської області [ОАІУМ]. Вона є українським рефлексом праслов'янського релігійного терміна для позначення потойбічного світу **navь ~ *navь* (: ст.-чес. *náv* 'могила, потойбічний світ, пекло', слвц. *náva* (зрідк.) 'потойбічний світ', *nava* 'місце, де живуть добрі душі' [ЕССЯ 1998: 24, 49]). Українське слово поряд зі словацьким діалектизмом репрезентують старі слов'янські уявлення про світ, що відкривається перед душею після смерті людини (слвц. 'місце, де живуть добрі душі' фактично відтворює 'рай'). Таким чином, підтверджується думка О.М.Трубачова про те, що у праслов'янській культурі була відсутня опозиція 'рай' – 'пекло', котра у слов'ян була сформована пізніше під впливом християнства з його обов'язковою штучною системою протиставлень. Псл. **navь/*navь*, як

і *гаїь у слов'ян могло позначати тільки потойбічний світ взагалі. І цей світ був тільки раєм на відміну від неслов'янських народів Європи дохристиянської доби, які уявляли потойбічний світ тільки як пекло, а поняття раю було імпортовано в їх культури християнством⁴.

Наостанок згадаємо закарпатський архаїчний локалізм *громниця* 'назва свята' [Чучка 1958: 315], що сягає псл. **gromьnlca* і є відлунням культу Перуна як бога грому (пор. його синонім – болг. заст. *Громен бог* 'громовержець' [ЕССЯ 1980: 7, 139]).

Отже, розгляд навіть порівняно невеликої групи українських лексем засвідчує цікаві деталі міфологічної свідомості слов'ян дохристиянської доби (звичайно, з поправкою на час як причину руйнування архаїки, яку точно прочитати просто неможливо). Ще цікавішою, з точки зору лінгвістики, є власне мовна інформація, відбита в них. Зокрема, більшість із них є діалектними дериватами праслов'янської мови, які відрізняють склад словника української мови від лексичного реєстру інших. Такі елементи словника роблять неповторними, цінними ресурси будь-якої мови, тому тим більше прикро, коли багатства тих же українських діалектів щедро, як шматки одного величезного пирога, роздаються деякими "дослідниками" тюркам, угорцям, кельтам, грузинам (яких в принципі не могло бути на території України в давні часи), міфічним трипільцям⁵. Робиться це з метою створення ефекту великого відкриття (досить часто з повною відсутністю фактичної, а не формальної філологічної освіти у авторів робіт такого типу) і шокування наукової громадськості (а більшою мірою все-таки ненаукової, яка ковтає все, що скаже людина з науковим ступенем по радіо чи з екранів телевізорів). Таким чином створюються імена та репутації і нищиться наука. Перефразуючи слова білоруської дослідниці Р.М. Козлової, з цього приводу можна сказати одне: подібний дешевий підхід до проблематики мовознавчої науки робить неповноцінними не тільки висновки, але й всю працю цих "дослідників".

ПРИМІТКИ

¹ Найповніший список дериватів із цим префіксом із зазначенням історії питання та списком літератури див.: Шулґач В.П. До проблеми праслов'янської відіменної деривації (деякі похідні з префіксом *a-*) // Типологія мовних значень у діакронічному та зіставному аспекті: 36. наук. праць. – Донецьк, 2002. – Вип. 6. – С. 179-184.

² Див.: Трубочев О.Н. Мысли по поводу новой книги: Leszek Moszyński. Die vorchristliche Religion der Slaven im Lichte der slavischen Sprachwissenschaft (Böhlau Verlag, Köln; Weimar; Wien, 1992) // Трубочев О.Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. – М., 2003. – С. 425.

³ Шахматов А.А. К истории звуков русского языка. О полногласии и некоторых других явлениях. – СПб., 1903. – С. 91.

⁴ Трубочев О.Н. Там же. С. 417-421.

⁵ Див. із цього приводу останню статтю К.М. Тищенка "Кельтські етимології. I. Етнос (1) // Мовознавство. – 2003. – №4. – С. 3-16" (до "кельтизмів" тут за власним бажанням автора віднесено як пізні українські топоніми, похідні від канонічних християнських імен типу *Улас/Влас*, так і слова, що в основі мають назву вільхи; кельтським чомусь нарікається й хоронім *Волинь*), а також численні, поставлені "на конвєєр", публікації Ю.Л. Мосенкіса на тему "грузинських" назв річок України та "трипільської" спадщини української мови. Щоправда, останній фантастичний "бойовик" цього автора "Трипільська міфологія. Короткий словник-довідник" (К., 2003) грішить переспівами власних попередніх праць, не пропонуючи нічого нового, окрім стандартного набору псевдотрипільських лексем на зразок *голуб*, *віл*, *горох*, *голос*, *іскра* та ін., які кочують із однієї брошури в іншу. Роботи такого типу, на превеликий жаль, пишуться з великим аматорським ентузіазмом, повним незнанням методики й абсолютним ігноруванням нової наукової літератури (пор. хоча б відсутність будь-якої згадки К.М. Тищенком нової книги В.П. Шульгача "Ойконімія Волині. Етимологічний словник-довідник" (К., 2001), де на сс. 181-189 в деталях наводяться всі наявні наукові точки зору на походження назви *Волинь*).

СКОРОЧЕННЯ

Абаев – Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. – М.; Л., 1958. – Т. I.

Ганудель – Ганудель З. Назви посуду і кухонного начиння в українських говорах Східної Словаччини // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Пряшів, 1977. – Кн. 8. – С. 249-292.

Грінченко – Словарь української мови / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. – К., 1907-1909. – Т. 1-4.

ДРС – Древнегреческо-русский словарь / И.Х.Дворецкий. – М., 1958. – Т. I.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. – М., 1974-2003. – Вып. 1-29.

Жеґуц, Піпаш – Жеґуц І., Піпаш Ю. Словник гуцульського говору в Закарпатті. – Мюнхен, 2001.

Лизанець – Лизанець П.М. Українські південнокарпатські говірки Затисся Виноградівського району Закарпатської області: Дис. ... канд. філол. наук. – Ужгород, 1957. – Т. II (машинопис).

ОАІУМ – Ономастичний архів Інституту української мови НАН України.

СОГ – Словарь орловских говоров: Учеб. пособие по рус. диалектологии / Науч. ред. Т.В.Бахвалова. – Орел, 1995. – Вып. 7.

Чучка – Чучка П.П. Українські говірки околиці Ужгорода (фонетика і морфологія): Дис. ... канд. філол. наук. – Ужгород, 1958. – 359 с. (машинопис).

Шухевич – Шухевич В. Гуцульщина // Материяли до українсько-руської етнології / За ред. Х.В.Вовка. – Львів, 1901. – Т. IV. – С. 145-318.

ЯОС – Ярославский областной словарь: Учеб. пособие / Науч. ред. Г.Г.Мельниченко. – Ярославль, 1981-1991. – [Вып. 1-10].

Frisk – Frisk H. Griechisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg, 1954. – L. 2.